

Н.О.Матушкіна

**Бабки
(Odonata)
Канівського
природного
заповідника**

Стислий визначник
личинок і екзувіїв

РЯД БАБКИ – ОДОНАТА

Бабки – це амфібіотичні комахи, личинки яких розвиваються у водоймах різних типів – від струмків, річок і болотистих стариків до створених людиною ставків і копанок. Використовуючи запропонований ключ, можна визначити дозрілих личинок, які мають добре помітні зачатки крил, та личинкові шкірки (екзувії), що залишаються після окрилення. Личинок молодшого віку визначають лише до рівня родини. Для визначення видів, а також деяких родів з родин *Coenagrionidae* та *Libellulidae*, потрібно використовувати спеціальні визначники (див. список рекомендованої літератури), а саме визначення проводити на великому збільшенні бінокюляра, виготовляючи тимчасові препарати окремих частин тіла. У наведений нижче ключ для визначення не увійшли види, поширення яких обмежене окремими регіонами України (переважно Карпатами та Південем), або які є рідкісними чи нечисленними у Середньому Придніпров'ї.

Ключ для визначення родів

(за: Матушкіна, Хрокало, 2002)

1(2) На кінці черевця розвинені листоподібні зяброві пластинки підряд **Zygoptera** (Рівнокриллі бабки) (Рис. 1) - **3**

2(1) На кінці черевця зябрових пластинок немає, натомість розвинена анальна піраміда підряд **Anisoptera** (Різнокриллі бабки) (Рис. 1) - **17**

Рисунок 1. Загальний вигляд екзувіїв Zygoptera і Anisoptera.

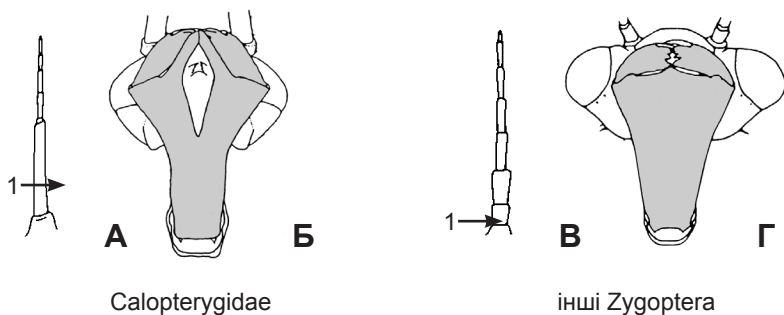

Рисунок 2. Будова антени (А, В) і форма маски (Б, Г) *Calopterygidae* та інших рівнокрилих бабок.

3(4) Перший членик вусиків значно довший за інші (Рис. 2А). Маска з ромбоподібною вирізкою (дивитися на нижню поверхню голови) (Рис. 2Б).
 родина **Calopterygidae** (Красуневі).
 Єдиний рід *Calopteryx* (Красуня).

В Україні зустрічаються два види, *C. virgo* і *C. spendens*, личинки яких мешкають у протічних водоймах. Окрилення відбувається протягом весни та літа.

4(3) Перший членик вусиків не довший за інші членики (Рис. 2В). Маска без вирізки (Рис. 2Г).

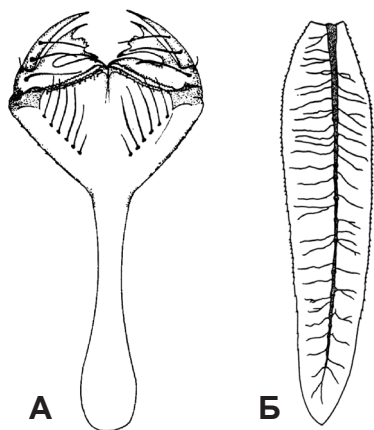

Рисунок 3. Форма маски (А) і зябрових пластинок (Б) *Lestidae*.

5(6) Маска у більшості видів зі звуженою «ручкою» і за формою нагадує тенісну ракетку (Рис. 3А); в складеному стані вона доходить до основи середніх або задніх ніг. У зябрових пластинках добре помітна лише центральна трахея, а бічні гілки – дуже тонкі, часто нерозгалужені й відходять від головного стовбура майже під прямим кутом (Рис. 3Б). Вузликосий шов на зябрових пластинках відсутній
 .. родина **Lestidae** (Люткові) – **9**.

6(5) Маска трикутна (Рис. 4А), коротка, в складеному не доходить до основи середніх ніг. В зябрових пластинках трахеї деревоподібно галузяться, так що добре помітна не лише центральна трахея, але й її бічні розгалуження (Рис. 4Б). Вузликівий шов на зябрових пластинках присутній у більшості видів, за виключенням представників родини *Platycnemididae*.

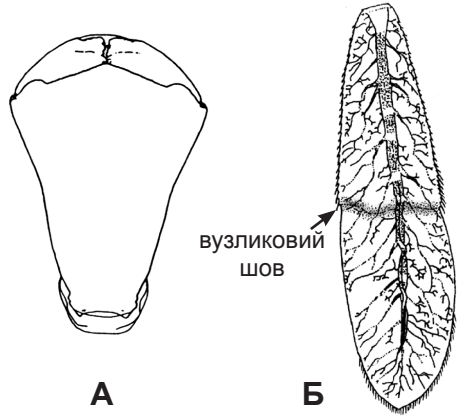

Рисунок 4. Форма маски (А) і зябрових пластинок (Б) *Coenagrionidae* і *Platycnemididae*.

7(8) Зяброві пластинки дуже вузькі, з ниткоподібно витягнутими верхівками, строкато забарвлені (Рис. 5А). Вузлик і крайові шипи на пластинках відсутні. Середня лопать маски з 2-4 щетинками, розміщеними в один поперечний ряд (Рис. 5Б). родина **Platycnemididae** (Плосконіжкові).

В Україні мешкає один рід *Platycnemis* (плосконіжка), представлений одним видом *P. pennipes*. Личинки мешкають у протічних водоймах, де тримаються серед рослинності. Окрилення відбувається навесні.

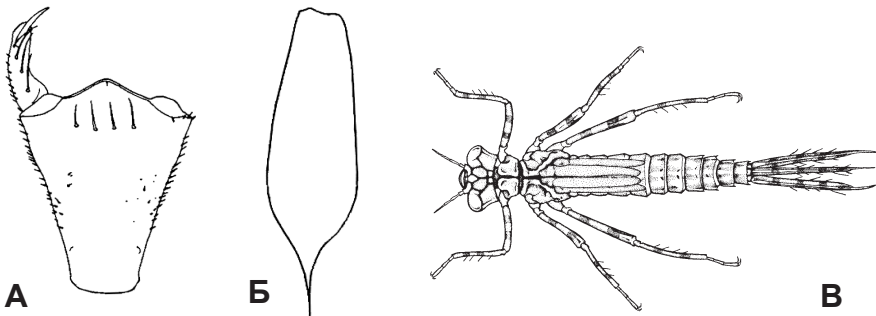

Рисунок 4. Форма маски (А), зябрової пластинки (Б) і загальний вигляд личинки *Platycnemis pennipes* (*Platycnemididae*).

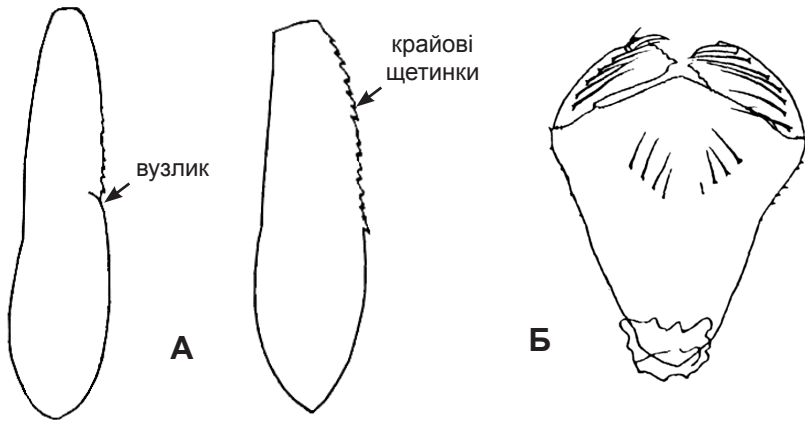

Рисунок 4. Форма зябрових пластинок (А) і маски (Б) Coenagrionidae.

8(7) Зяброві пластинки листоподібної форми, загострені або заокруглені на кінцях, дуже рідко витягнуті ниткоподібно. Вузлик і крайові шипи на пластинках присутні (Рис. 4А). Середня лопать маски з двома рядами щетинок, розміщеними під кутом один до одного (Рис. 4Б) родина **Coenagrionidae** (Стрількові) – **11**

9(10) Маска широка, плоска (Рис. 5А); в складеному стані доходить до основи середніх ніг чи трохи далі роди *Sympecta* (сіролютка) і *Chalcolestes* (міднолютка) (Рис. 5Б,В).

В Україні зустрічаються два види роду *Sympecta* (*S. pedisca*, *S. fusca*) і два види роду *Chalcolestes* (*C. viridis*, *C. parvidens*), які тяжіють до закритих неглибоких водойм із порослими берегами, де відсутні риби. Окрилення відбувається в липні-серпні.

10(9) Маска ложкоподібна – з вузькою основою (Рис. 6А); в складеному стані доходить далеко за основу середніх ніг рід *Lestes* (лютка) (Рис. 6Б,В)

В Україні п'ять видів роду *Lestes*, чотири з яких можна зустріти в середній течії Дніпра (*L. barbara*, *L. dryas*, *L. sponsa*, *L. virens*). Личинки стрункі, з довгими тонкими ногами, тримаються серед водної рослинності у водоймах різних типів. Окрилюються наприкінці червня та в липні.

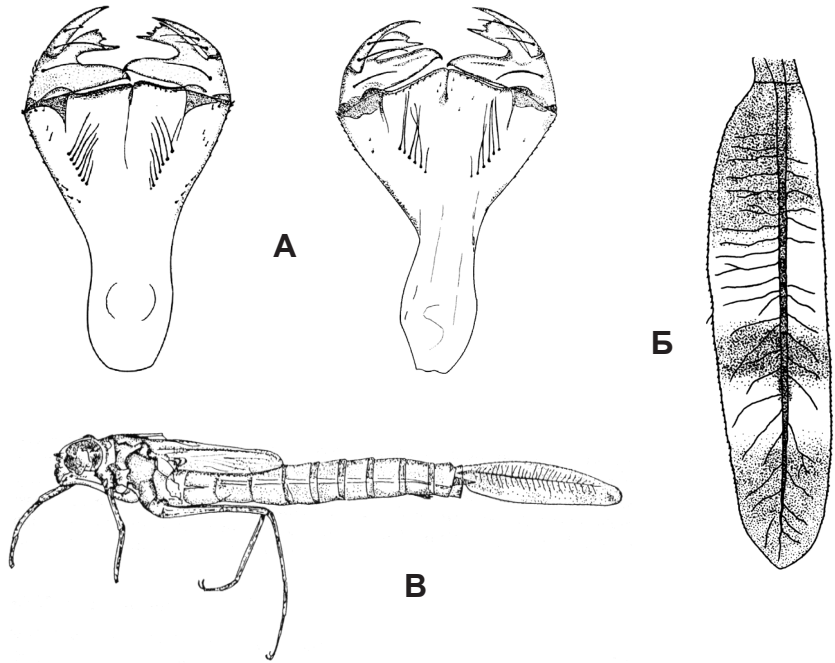

Рисунок 5. Форма маски (А), зябрової пластинки (Б) й екзувій личинки у представників родів *Symptetma* і *Chalcolestes* (Lestidae).

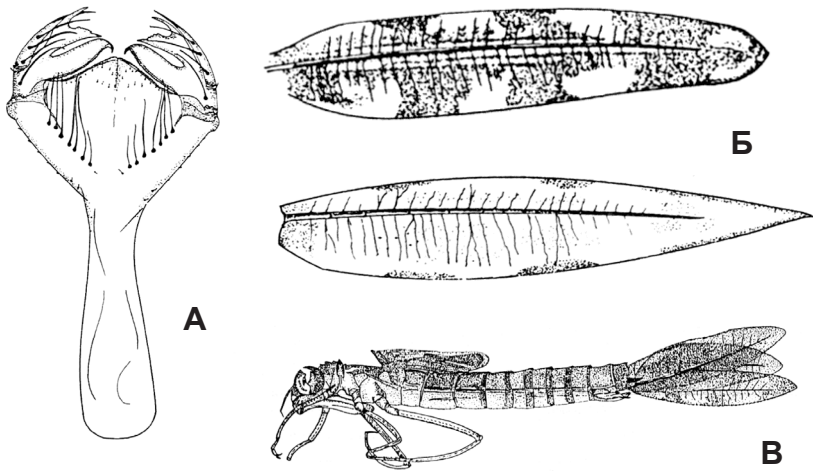

Рисунок 6. Форма маски (А), зябрової пластинки (Б) й екзувій личинки *Lestes* (Lestidae).

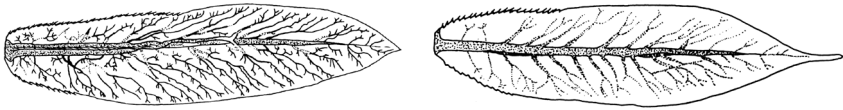

Рисунок 7. Зяброві пластинки личинок *Ischnura* (Coenagrionidae).

11(12) Вузликівий шов погано виражений. Зяброві пластинки видовжені, верхівка їх сильно загострена, іноді – витягнута ниткоподібно (Рис. 7). Пластинки прозорі або з численними дрібними темними плямами рід *Ischnura* (тонкохвіст).

В Україні мешкають два види, *I. elegans* і *I. pumilio*, які є широко поширеними, подекуди масовими. Личинки мешкають серед рослинності у водоймах різних типів. Окрилення триває весну й літо. Личинка *I. pumilio* є однією із найдрібніших у фауні України (довжина тіла без зябрових пластинок становить біля 1 см).

12(11) Вузликівий шов добре помітний. Зяброві пластинки іншої форми і забарвлення.

13(14) Перший стерніт черевця з поперечним рядом щетинок (дивитися на черевце знизу позаду заньї пари ніг на великому збільшенні) (Рис. 8А). Зяброві пластинки дуже широкі, заокруглені або з невеликим зубцем на верхівці; їх незабарвлення складається з трьох округлих темних плям або широких поперечних смуг, які починаються біля вузлика (Рис. 8Б). Верхівка пластинок і вузлик найчастіше затемнені рід *Erythromma* (червоноочка) (Рис. 8В).

В Україні зустрічаються два види – поширений, подекуди масовий *E. najas* і більш рідкісний *E. viridulum*. Личинки – фітофіли, мешкають у водоймах різних типів. Окрилення починається в квітні. Личинка *E. najas* є однією із найбільших за розмірами серед рівнокрилих бабок фауни України (довжина тіла без пластинок сягає 2 см).

14(13) Перший стерніт черевця без поперечного ряду щетинок (дивитися на черевце знизу на великому збільшенні).

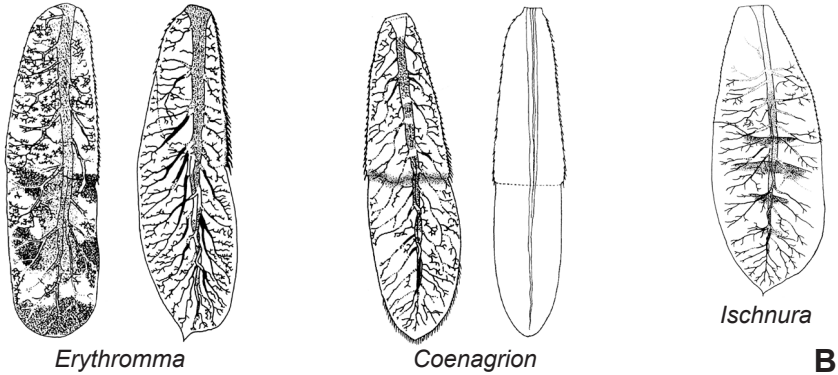
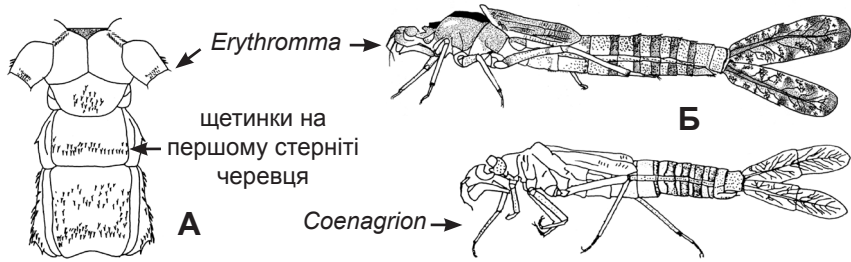

Рисунок 8. Щетинки на першому стерніті черевця личинки *Erythromma* (А), екзувії *Erythromma* і *Coenagrion* (Б), та зяброві пластинки *Erythromma*, *Coenagrion* та *Ischnura* (*Coenagrionidae*).

15(16) Зяброві пластинки рівномірно видовжені, приблизно однакової ширини перед і після вузликів шва, їхня верхівка заокруглена або злегка загострена (Рис. 9В). Пластинки прозорі, з дрібними темними плямами або із затемненим вузликів швом рід *Coenagrion* (стрілка) (Рис. 9Б).

В Україні зареєстровано сім видів, з яких на території Середнього Придніпров'я звичайними є *C. pulchellum* і *C. puella* - окрилення цих видів починається в травні.

16(15) Зяброві пластинки з маленьким зубцем на широкій верхівці; прозорі або з 1-4 вузькими темними смугами за вузликів швом (Рис. 8В). Верхівка пластинок прозора рід *Enallagma* (еналягма).

В Україні один вид *E. cythigerum*. Личинки мешкають у водоймах різних типів. Окрилення відбувається в червні.

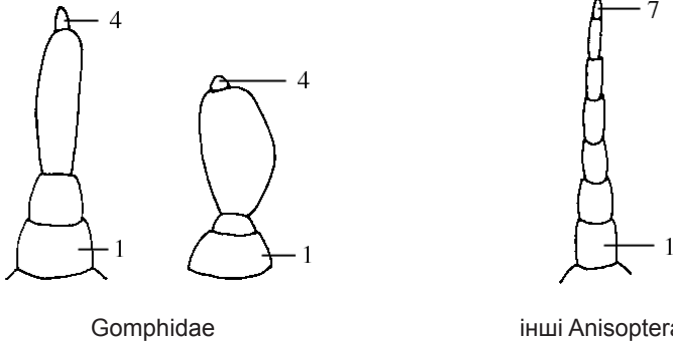

Рисунок 9. Вусики Gomphidae та інших різнокрилих бабок.

- 17(18)** Вусики складаються з 4-х члеників (Рис. 9)
 родина **Gomphidae** (Дідкові) - **23**
- 18(17)** Вусики складаються з 7-ми члеників (Рис. 9).
- 19(20)** Маска плоска, прикриває голову лише знизу (дивитися збоку) (Рис. 10) родина **Aeshnidae** (Коромислові) - **25**
- 20(19)** Маска ковшоподібна, прикриває голову спереду і знизу (дивитися збоку) (Рис.10).
- 21(22)** Зубці на бічних лопатях маски добре розвинені (дивитися спереду) (Рис. 11)
родина **Corduliidae** (Кордуліїди) - **39**
- 22(21)** Зубці на бічних лопатях маски невеликі, майже непомітні (дивитися спереду) (Рис. 11)
 родина **Libellulidae** (Бабкові).

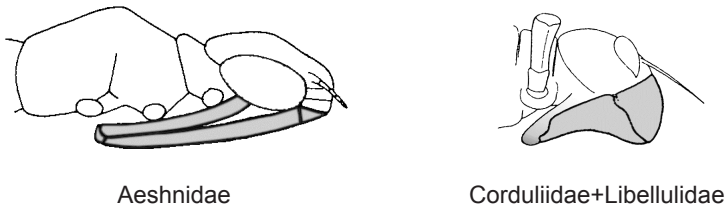

Рисунок 10. Форма маски у Anisoptera, вигляд збоку.

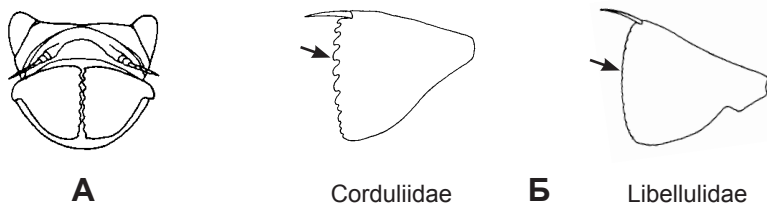

Рисунок 11. Голова спереду (А) і зубці бічних лопатей маски (Б) у *Libellulidae* і *Corduliidae*.

23(24) Черевце порівняно струнке, довжина 9-го сегмента перевищує його ширину (Рис. 12) рід *Stylurus* (гострохвіст).

В Україні один вид *S. flavipes*. Личинки мешкають у великих річках, де закопуються в ґрунт і чатують на здобич. Довжина дозрілої личинки становить 3-3,5 см. Окрилюються наприкінці весни та протягом усього літа.

24(23) Черевце порівняно товсте, довжина 9-го сегмента менша за його ширину (Рис. 12) рід *Gomphus* (дідок).

В Україні один вид *G. vulgatissimus*. Личинки зустрічаються переважно у великих річках, де закопуються в ґрунт. Довжина личинки останнього віку становить 2,5-3 см. Під час окрилення, яке відбувається впродовж травня-липня, личинки часто виповзають на берег.

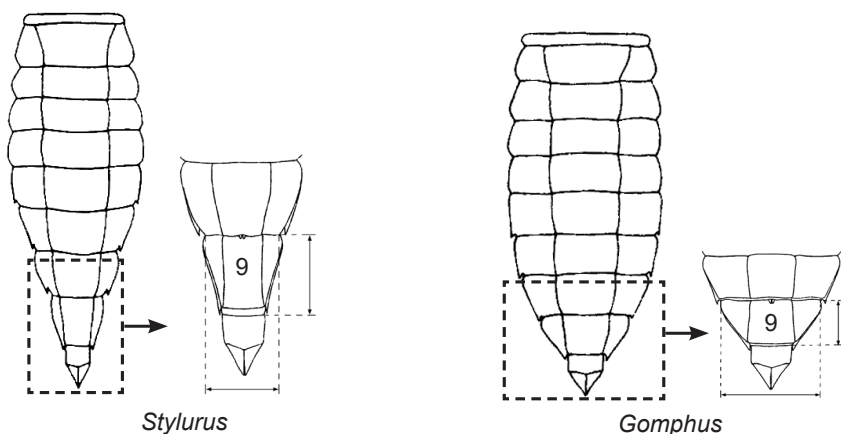

Рисунок 12. Форма кінцевих сегментів черевця у *Stylurus* і *Gomphus* (Gomphidae).

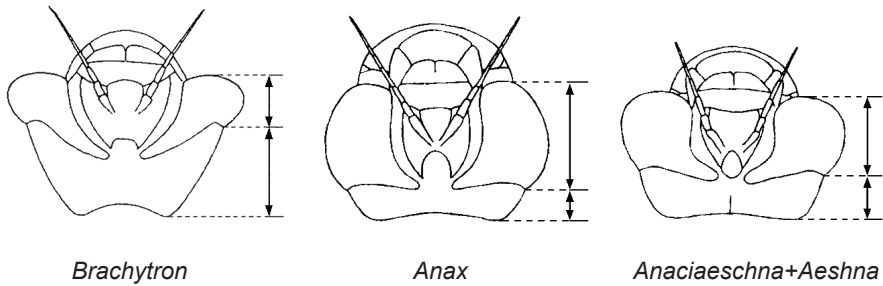

Рисунок 13. Форма очей у Aeshnidae.

25(26) Довжина очей складає біля третини довжини голови (Рис. 13). На 9 сегменті черевця є невеликий спинний шип рід *Brachytron* (короткочеревець).

Один вид *B. pratensis*. Личинки мешкають серед рослинності в основних руслах, стариках, затоках та місцях розливу річок; зустрічаються спорадично, нечисленні. Окрилення відбувається в травні-червні. Довжина тіла личинки останнього віку - 4 см.

26(25) Довжина очей перевищує половину довжини голови (Рис. 13). Черевце без спинних шипів.

27(28) Довжина ока більша за його ширину, шостий сегмент черевця без бічних шипів (Рис. 14)..... рід *Anax* (дозорець).

В Україні два види, з яких *A. imperator* зустрічається на території Середнього Придніпров'я. Личинки мешкають серед водних рослин у водоймах різних типів. Окрилення починається наприкінці весни і триває все літо. *A. imperator* є однією із найбільших бабок України - довжина тіла личинки сягає 6 см.

28(27) Довжина ока менша за його ширину, шостий сегмент черевця з парою добре помітних бічних шипів (Рис. 14).

29(30) Потиличний край голови з майже паралельними бічними краями і прямим заднім краєм (дивитися зверху); церки значно довші за половину анальної піраміди (Рис. 15) рід *Anaciaeschna* (коромислець).

Один вид *A. isosceles*. Личинки – фітофіли, сягають довжини 4,5 см. Окрилення відбувається наприкінці весни - на початку літа.

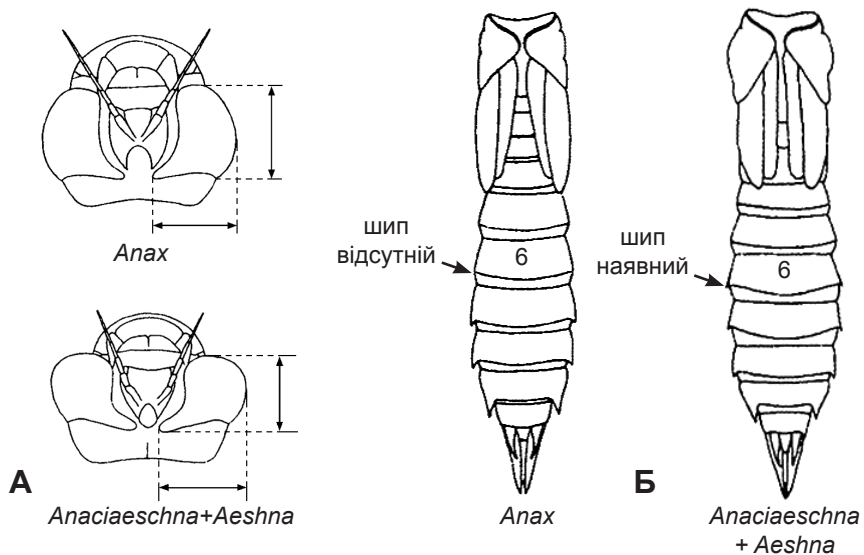

Рисунок 14 Форма очей (А) і черевця (Б) у деяких Aeshnidae.

30(29) Потиличний край голови за очима різко звужений, задній край сильно вигнутий (дивитися зверху); довжина церків складає половину чи більше довжини анальної піраміди (Рис. 15) рід *Aeshna* (коромисло).

В Україні зареєстровано вісім видів, з яких шість було зареєстровано в басейні Середнього Дніпра. Личинки мешкають серед водної рослинності у водоймах різних типів. Довжина тіла дозрілої личинки становить від 3 до 5 см. Окрилення відбувається навесні та влітку.

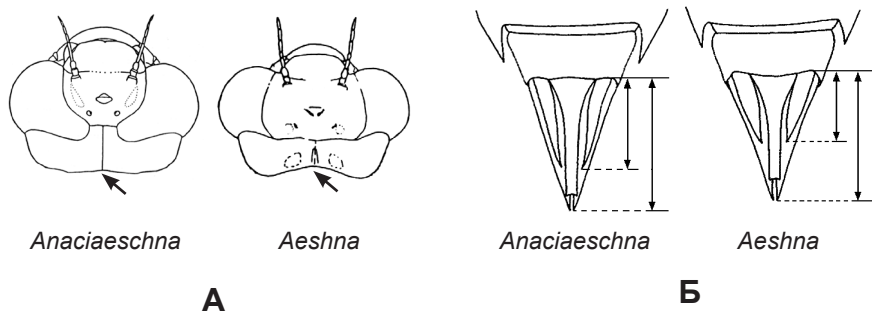

Рисунок 15. Форма голови (А) і анальна піраміда (Б) у *Anaciaeschna* і *Aeshna* (Aeshnidae).

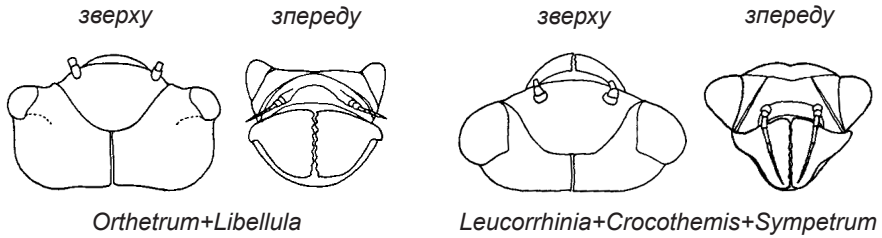

Рисунок 16. Форма голови у Libellulidae.

31(34) Голова зверху та спереду майже прямокутної форми; очі дрібні, їхній нижній край не доходить до маски (дивитися зпереду) (Рис. 16).

32(33) Спинний шип на 8-му сегменті черевця відсутній (Рис. 17) рід *Orthetrum* (рівночеревець).

В Україні п'ять видів, з яких в басейні Дніпра найпоширенішим є *O. cancellata*. Личинки тримаються на дні водойм. Довжина тіла - до 3 см. Окрилення відбувається наприкінці весни - влітку.

33(32) Спинний шип на 8-му сегменті черевця присутній (Рис. 17) рід *Libellula* (бабка).

В басейні Дніпра зустрічаються усі три види, зареєстровані в Україні - *L. quadrimaculata*, *L. fulva* і *L. depressa*. Личинки населяють водойми різних типів, в яких тримаються на дні. Довжина тіла - до 2,5 см. Окрилення починається в квітні.

34(31) Голова зверху п'ятикутної форми, спереду – трикутна; очі великі, сягають маски (дивитися спереду) (Рис. 16).

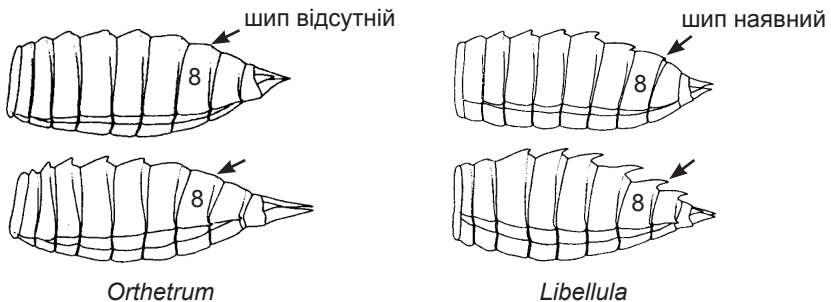

Рисунок 17. Форма черевця у *Orthetrum* і *Libellula* (Libellulidae), збоку.

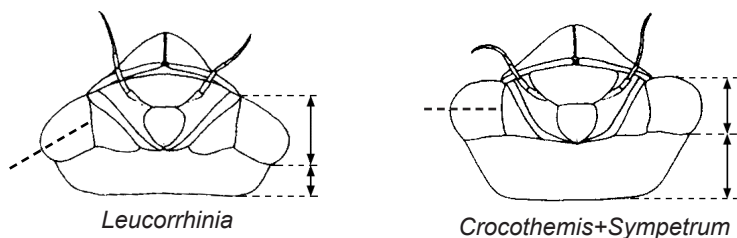

Рисунок 18. Форма голови у Libellulidae.

35(36) Очі спрямовані назад, під кутом до поздовжньої осі голови; довжина їх бічного краю значно перевищує половину довжини голови (Рис. 18) рід *Leucorrhinia* (білоноско).

В Україні п'ять видів, з яких один, *L. pectoralis*, зрідка зустрічається в болотистих, сильно зарослих водоймах Середнього Придніпров'я. Довжина личинки сягає 2,2 см. Окрилення відбувається в квітні-червні.

36(35) Очі спрямовані перпендикулярно до поздовжньої осі голови; довжина їх бічного краю складає біля половини довжини голови (Рис. 18).

37(38) Спинні шипи на сегментах черевця відсутні (Рис. 19) ...
..... рід *Crocothemis* (шафранка).

В Україні один вид *C. erythraea*, поширений локально. Личинки розвиваються в стоячих водоймах з багатою підводною рослинністю й пісчаним дном. Довжина личинки сягає 2 см. Окрилення відбувається влітку.

38(37) Спинні шипи на сегментах черевця присутні (Рис. 19).
рід *Sympetrum* (тонкочеревець).

В Україні дев'ять видів, усі зареєстровані в Середньому Придніпров'ї. Личинки мешкають у водоймах різних типів. Довжина личинки сягає 2 см.

Рисунок 19. Форма черевця у *Crocothemis* і *Sympetrum* (Libellulidae), збоку.

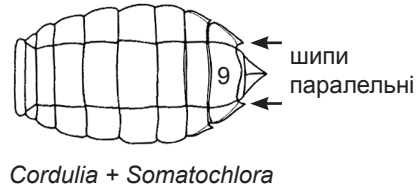
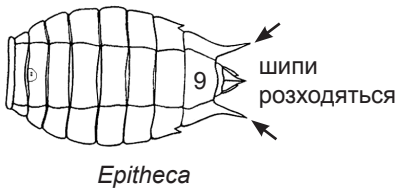

Рисунок 20. Форма черевця у Corduliidae, низу.

39(40) Бічні шипи на 9-му сегменті черевця довгі й розходяться в боки (Рис. 20)..... рід *Epithea* (епітека).

В Україні один вид *E. bimaculata*. Довжина дозрілої личинки становить понад 3 см. Окрилення починається напочатку травня.

40(39) Бічні шипи на 9-му сегменті черевця короткі й спрямовані паралельно (Рис. 20).

41(42) Спинний шип на 9-му сегменті дрібний і не виступає за межі сегмента (дивитися збоку); епіпрокт анальної піраміди самців має два бічні вирости (Рис. 21).. рід *Cordulia* (кордулія).

В Україні один вид *C. aenea*, який розвивається в старицях річок й інших полослих рослинністю водоймах. Довжина дозрілої личинки - понад 3 см. Окрилення починається напочатку травня.

42(41) Спинний шип на 9-му сегменті виступає за межі сегмента (дивитися збоку); епіпрокт анальної піраміди самців без бічних виростів (Рис. 21)..... рід *Somatochlora* (зеленотілка).

В Україні зареєстровано чотири види, з яких в Середньому Придніпров'ї зрідка зустрічається *S. metallica* і *S. flavomaculata*. Личинки населяють стоячі, часто дистрофні водойми, в яких накопуються в ґрунт. Довжина тіла – до 2,5 см. Окрилення відбувається в другій половині травня.

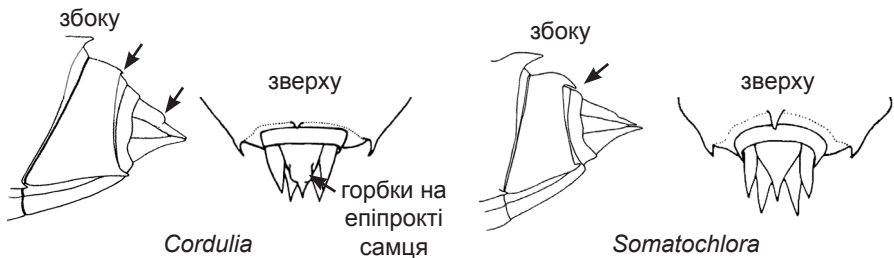

Рисунок 21. Верхівка черевця у *Cordulia* і *Somatochlora* (Corduliidae).

Рекомендована література

1. Матушкіна Н.О., Хрокало Л.А. Визначник бабок (Odonata) України: личинки та екзувії. – Київ: Фітосоціоцентр, 2002. – 72 с.
2. Franke V.U. Bildbestimmungsschlüssel mitteleuropäischer Libellen-Larven (Insecta: Odonata) // Stuttgarter Beitr. Naturk. – 1979. – Ser. A, N 333. – 17 S.
3. Gerken B., Steinberg K. Die Exuvien Europäischer Libellen. – Jena: Hoexter, 1999. – 354 S.